

הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 226-244

טו

התנגדות לשלטון – מרד, הדחה, מרי

מבוא

- א. מרד – מעטים נגד השלטון
- ב. הדחה – רוב העם איננו רוצה בשלטון
- ג. מרי – רוב העם כנגד חוק או התנהלות של השלטון
 1. כלכלה ומסחר
 2. ביטחון ומלחמה
 3. מערכת המשפט

מבוא

מאמר זה עוסק בבירור שלושה מושגים: מרד, הדחה, מרי. ההגדרות מורכבות מצירוף של שני קריטריונים: א. אם ההתנגדות היא לשלטון, או רק לחוק או לתקנה מסוימת אך לא לשלטון עצמו. ב. אם מדובר בפרט או בפרטים רבים המתנגדים, אם כי עדיין לא רוב העם, או שרוב העם הוא המתנגד למנהיגות או להתנהלות כלשהי. **מרד** הוא התנגדות של פרט או של פרטים רבים לחוק או לתקנה של שלטון, או לעצם הלגיטימיות של שלטון.

שני המושגים הבאים – הדחה ומרי, הם כשרוב העם מתנגד ולא רק פרט או פרטים, וכאן יש לפצל את הדברים לשניים:

הדחה – כשרוב העם איננו מעוניין במנהיגות, המנהיגות מאבדת את הלגיטימיות, ומותר להחליף את השלטון, באמצעות בחירות מסודרות או כל דרך לא אלימה המבטאת נטייה והליכה אחרי מנהיגות אחרת.

מרי – אי הסכמה ציבורית רחבה של רוב העם כנגד חוק, תקנה או מדיניות מסוימת של שלטון מקובל ומוסכם בתחומים כלליים. ייתכן אמנם שמרי גורף יביא בסיכומו של דבר להפלתו של שלטון מסוים ולהחלפתו באחר, אך אין מטרתו המקורית להביא להפלת השלטון, או לגרום נזק ופגיעה בשלטון ובריבונות עם ישראל בארצו.

המושג מרי, שאוב מהמונח "מרי אזרחי", שהוא ביטוי מודרני וחדש, ובספרות שנכתבה בנושא, יש נטייה לערב ולטשטש מושגים בהקשר של מרי אזרחי: סרבנות מצפונית ודתית, הפרת חוק, מרד לא אלים, אחריות אזרחית, ועוד. אנו נעזרים במושג זה, על מנת להבחין בין התנגדות לשלטון לבין התנגדות לחוק או התנהלות, אם כי דברינו להלן אינם תואמים את ההגדרות והדוגמאות המובאות בספרות המודרנית בעניין.¹

אכן, חוק או תקנה הסותרים בעליל ובבירור דין תורה או הלכה, יש לסרב לקיימם. אם לפי המושג המקובל, סרבנות בשל סיבה דתית היא "מרי אזרחי" אזי זהו מרי אזרחי לגיטימי ומחויב.² יש להבהיר שה"מרי" שאנו נדון בו הוא כנגד חוק או התנהלות בתחומים שאינם קשורים כלל לתורה והלכה. וכמו כן נבהיר, כי אין בדברינו שום רמיזה ולו הקלה ביותר, בעד מרי בעניין כזה או אחר במדינת ישראל.

א. מרד – מעטים נגד השלטון

הסכמת העם לאופיו של שלטון ולאישים המנהיגים, היא תנאי מהותי לכך שלמנהיגות יהיה תוקף ומעמד על פי ההלכה. העיקרון הוא שהנהגת מדינה מבוססת על הסכמת העם לקבל את "כללי המשחק" (הליך הבחירות על פי שיטות בחירה שונות שעיקרן ביטוי לרצון העם, משך זמן הכהונה, ועוד), את המנהיג המרכזי, ואת המנהיגות שאתו. זו היא משמעות המילה היוונית: "דמוקרטיה", שפירושה שלטון העם. הצורך בהסכמת העם מקורו כבר בתורה. מלך או כל מנהיג אחר בעם ישראל, איננו יכול לכפות את עצמו על העם, גם אם הוא זכאי וקודם

1. מרי אזרחי הוא נושא אוניברסאלי, ונכתב עליו רבות. ראה: ג'ון רולס, "ההצדקה של אי ציות אזרחי", בתוך: אי ציות ודמוקרטיה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 147-164; הנרי דיויד ת'ורו, אי-ציות אזרחי, תל אביב תשס"ה; חמי בן נון, מרי אזרחי, תל אביב תשנ"ב; אליאב שוחטמן, "חוקיותו של מרי אזרחי", תתן אמת ליעקב, עמ' 149-155, ושם הפניות לספרים ומאמרים נוספים. בספרות המצוינת כאן באשר למרי אזרחי, אין הבחנה ברורה אם מדובר ברוב העם או במיעוט, ולפי ההגדרות המקובלות מרי אזרחי יכול להיות גם של קבוצה מסוימת ואף קטנה מתוך העם. לדברינו, לבודדים, אף כשהם רבים, אסור להתנגד באופן אקטיבי לחוק או תקנה, וזהו מרד, אם כי הם יכולים כמובן למחות, להפגין ולנסות לשכנע בצדקת דרכם. רק כשרוב העם נגד התנהלות מסוימת – זהו מרי לגיטימי, וכפי שיובהר לקמן.

2. בעניין זה הארכת במאמר: "גבולות הציות – פקודה בניגוד לתורה". כאמור שם, על פי התורה החובה לציית לחוק או לפקודות של השלטון, היא חובה דתית, ועל כן לא ייתכן שהחוק ידרוש מאדם או מקבוצה לעבור ביודעין ובצורה מכוונת על מצוה או הלכה. ישנם ערכים עליונים וגבוהים יותר מהחלטה של שלטון, גם אם היא מקובלת על רוב הציבור.

לכל אדם אחר בשל היותו יורש. השלטון חייב לבטא את רצונו והסכמתו של העם. כך מדגיש הרשב"ם בבבא בתרא נד ע"ב בהסבירו את המונח דינא דמלכותא דינא:

כל מסים וארנוניות ומנהגות של משפטי מלכים שרגילים להנהיג במלכותם, דינא הוא. שכל בני המלכות מקבלים עליהם מרצונם חוקי המלך ומשפטיו, והלכך דין גמור הוא, ואין למחזיק בממון חבירו ע"פ חוק המלך הנהוג בעיר משום גזל.

הסכמת העם לשלטון המנהיג היא הנותנת את התוקף לשלטונו. אמנם, לא ניתן לבחון בכל יום ואפילו לעתים רחוקות יותר, אם מנהיגות נבחרת עדיין רצויה לעם, אך לכשיתגלה ויתברר הדבר שהמנהיגות אינה רצויה לעם, מנהיגות כזו מאבדת את תוקפה. כך כותב הרמב"ם בהל' גזלה ואבדה ה, יח, מקום בו הוא עוסק בסמכויות המלך ובהיקפן:

במה דברים אמורים? במלך שמטבעו יוצא באותן ארצות, שהרי הסכימו בני אותה הארץ וסמכה דעתן עליו שהוא אדוניהם והם לו עבדים. אבל אם אין מטבעו יוצא, הרי הוא כגזלן בעל זרוע, וכמו חבורת ליסטים המזויינים, שאין דיניהם דין, וכן מלך זה וכל עבדיו גזלנין לכל דבר.

לפי המהר"ץ חיות, כתבים, חלק א, עמ' מו-מז, לא רק ממון הציבור מופקע מכוח קבלתם את המלך עליהם, אלא אף היכולת להוציאם למלחמה נובעת מכך: "כיון שדבר זה אינו מצד התורה, רק מטעם התקשרות שהסכימו העם, שאף על נפשם יהיה למלך". התורה מגדירה וקובעת את תפקידיו של המלך, והעם הוא המעניק לו את סמכויותיו.³

מרד הוא פעולה המבטאת אי הסכמה למנהיגות, או לחוק מדינה. מורדים יכולים להיענש אף בעונש מיתה, כדברי הרמב"ם בספר המצוות, עשה קעג:

ומי שיעבור על מצותו ולא ישמע אליו, הנה מותר למלך להרגו בכל עניין שירצה, וכמו שאמרו אבותינו על עצמם: "כל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע אל דברך לכל אשר תצוונו יומת" (יהושע א, יח). וכל מורד במלכות, יהיה מי שיהיה, דמו מותר למלך שהוקם על פי התורה.

3. בהסכמת העם כתנאי הכרחי לכך שיהיה תוקף לשלטון מנהיגות, יהודית ושאינה יהודית, עסקו רבים. הארכתני בכך בספרי: מלכות יהודה וישראל, "בחירת מנהיג ציבור ומעמדו", עמ' 59-31; ראה הערה 2 שם.

מדוע יש להעניש מורדים במלך אם מבחינתם אין הסכמה על המנהיגות או על חוקים מסוימים? מרידה במלכות, זה מעשה של בודד או של בודדים.⁴ ייתכן שאף רבים – עיר, שבט, קבוצה גדולה, סקטור מסוים וכד' – ייחשבו מורדים במלכות. כי עם זאת שהם רבים, רוב העם בכל זאת תומך במנהיגות. הרמב"ם בהל' מלכים ג, ח עוסק בדיני מורד במלכות, והוא מציין דוגמאות של בודדים שמרדו:

כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו, אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך, או שלא יצא מביתו ויצא חייב מיתה, ואם רצה להרגו יהרג, שנאמר "כל איש אשר ימרה את פיך". וכן כל המבזה את המלך או המחרפו יש למלך רשות להרגו, כשמעי בן גרא.⁵

"שילך למקום פלוני ולא הלך" – אוריה החתי (שמואל ב יא, יא); "שלא יצא מביתו ויצא" – שמעי בן גרא (מלכים א ב, לו-מו); המבזה והמחרף – שמעי בן גרא (שמואל ב טז, ה-טז). אם רוב העם יזדהה עם המורד או המורדים ולא יתמוך במנהיגות, תהיה זאת הדחה ולא מרידה. אך כל עוד רוב הציבור תומך במנהיגות, לא יכולים מעטים למרוד ושלא לקיים את חוקי השלטון וציווייו, גם אם מיעוטים אלה יהיו קבוצות גדולות שאף מייצגות סקטורים או קבוצות מוגדרות בעם.⁶ על היות מרד פעולה הנעשית על ידי יחידים ללא תמיכת הרוב, ניתן ללמוד מהאמור בגמרא במועד קטן כו ע"א, שם נאמר שיש לקרוע על שמועות רעות:

ושמועות הרעות מנלן? דכתיב: "ויחזק דוד בבגדיו ויקרעם וגם כל האנשים אשר אתו ויספדו ויבכו ויצמו עד הערב על שאול ועל יהונתן בנו ועל עם ה' ועל בית ישראל כי נפלו בחרב" (שמואל ב א, יב). שאול – זה נשיא, יהונתן – זה אב בית דין, על עם ה' ועל בית ישראל – אלו שמועות הרעות. אמר ליה רב בר שבא לרב כהנא: ואימא עד דהו

4. במקרא, המורד או המורדים הם בודדים, רוב העם לא איתם. שמעי בן גרא מורד בדוד (שמואל ב טז, ה-טז); שבע בן בכרי מורד בדוד, וכמעט גרר אחריו עיר – את אבל בית מעכה (שמואל ב כ; תוספתא תרומות [ליברמן] ז, כ); אוריה מרד בדוד (שמואל ב יא, יא; שבת נו ע"א); אדוניה וקבוצת אנשים נוספים מרדו בשלמה (מלכים א א-ב).

5. בעניין זה ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "פגיעה במנהיג ציבור", עמ' 149-150.

6. ראה: הרב יעקב אפשטיין, "מורד במלכות", תחומין, י (תשמ"ט), עמ' 90-107; יעקב בלידשטיין, "המורד במלכות", עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם, עמ' 196-211; גרשון גרמן, מלך ישראל, עמ' 215-296.

כולהו! – אמר ליה: "על... על" הפסיק הענין. ומי קרעיןן אשמועות הרעות? והא אמרו ליה לשמואל: קטל שבור מלכא תריסר אלפי יהודאי במזיגת קסרי, ולא קרע? לא אמרו אלא ברוב צבור וכמעשה שהיה (רש"י: בשאול ויהונתן). ומי קטל שבור מלכא יהודאי?! והא אמר ליה שבור מלכא לשמואל: תיתי לי, דלא קטלי יהודי מעולם! התם אינהו גרמי לנפשיהו, דאמר רבי אמאי: לקל יתירי דמזיגת קסרי פקע שורא דלודקיא.

מה כוונת דברי הגמרא: "לא אמרו אלא ברוב צבור וכמעשה שהיה"? האמנם קורעים רק כשמתו רוב עם ישראל? וכי במלחמת ישראל מול פלשתים כפי שמובא בגמרא שם, מתו רוב ישראל? הריטב"א בשם הרמב"ן (תורת האדם, עניין הקריעה, אות יד) מסביר, שהכוונה היא: "לא אמרו אלא כשהיו שם כל ישראל או רובם ונפלו ביד אויביהם. ואע"פ שלא מתו אלא מיעוטן, והיינו כמעשה שהיה". גם דבריו דורשים הסבר: וכי כל עם ישראל ללא יוצא מהכלל, היה שותף ממשי במלחמה? אלא נראה שכוונתו לומר שהייתה זו מלחמה, שכל עם ישראל שותף בה במובן זה שהוא תמך בה, ועל כן גם אם רק מיעוט מהלוחמים נהרגו, יש לקרוע. הסבר נוסף כותב הריטב"א שם: "ויש אומרים דכל שהוא רוב שבט אחד קרי רוב ציבור". לדבריו, המצב המחייב קריעה הוא פגיעה ברוב שבט.

בהמשך מספרת הגמרא על הריגת שנים עשר אלף יהודים שמרדו במלך, ולפי הריטב"א שמואל לא קרע עליהם, "כיון דאינהו גרמו לנפשיהו אינן בני קריעה, כיון שאינן רוב ציבור". על פי זה, אותם שנים עשר אלף שנהרגו מרדו שלא בתמיכת רוב הציבור, ועל כן שמואל לא קרע עליהם. נראה שניתן להסיק מכאן, שמרד הוא מעשה של יחידים אפילו של רבים מאוד כגון שנים עשר אלף איש, כל עוד אין להם תמיכה והסכמה של רוב העם.

ב. הדחה – רוב העם איננו רוצה בשלטון

כשכל העם או רובו אינו נותן אָמון במלך או במנהיגות מסוימת, הם מאבדים את מעמדם ותוקף שלטונם, ומסיבה זו הדחת מנהיגות או החלפתה, על ידי בחירות או בכל דרך אחרת המביעה אי אָמון בשלטון, אינן נחשבות למרידה. כך כותב בשו"ת מהר"ם שיק, יו"ד סי' רכח:

התורה זיכתה למלך ולשאר פרנסי ישראל שיורישו זכותם לבניהם הראויים, והמלכות והשררה זכות, אם העם רוצה בו. אבל אם מורדים

בו ואינם רוצים בו, אין השררות זכות, וממילא בכי האי גוונא אינו מוריש.⁷

המהר"ם שיק משתמש בביטוי מרד, גם כשהעם כולו איננו רוצה במנהיג, אך אין זה נחשב מרד אסור או שלילי, והדבר לגיטימי ואפשרי. כיום מקובל לקיים בחירות כל מספר שנים, ואם תוצאת הבחירות היא החלפת המנהיגות הקיימת, אין זה נחשב מרידה בשלטון ובמנהיגות, כי זהו רצון העם. לא ברור איך ניתן היה לדעת בוודאות בעבר, כשלא היה מנגנון של בחירות שרוב העם איננו מעוניין במנהיגות, ואיך מרד של יחידים שאיננו לגיטימי, הופך להיות לגיטימי כשרוב העם תומך בדרכם. אך בכל זאת מצאנו שדוד עזב את ירושלים, כשהבין שהעם נוטה אחר אבשלום (שמואל ב טו, יב-יד), ובאותם חודשים שאבשלום מלך, הוא לא נחשב למלך. בירושלמי ראש השנה א, א נאמר:⁸

רב חונא אמר: כל אותן ששה חודשים שהיה דוד בורח מפני אבשלום בנו, בשעירה היה מתכפר כהדיוט.

ומפרש שם קרבן העדה:

שמלך מביא שעיר עזים לחטאתו, כדכתיב "אשר נשיא יחטא" (ויקרא ד, כב) דהיינו מלך, "והביא את קרבנו שעיר עזים זכר תמים" (שם כג). ואותן ששה חודשים היה מביא על שגגתו שעירת עזים נקבה כהדיוט.

המפרשים והפוסקים נחלקים האם הכוונה שבאותם ששה חודשים דוד לא נחשב למלך כלל, או שרק לענין זה של הבאת קרבן, לא היה לדוד דין מלך. אך אין להגדיר את רוב עם ישראל שלא מעונינים בשלב זה במנהיגותו של דוד, כמורדים. דוד לא היה יכול לחייבם אחר כך מיתה מדין מורדים במלכות. כך כתב הרא"ה קוק בחידושו לרמב"ם הל' יסודי התורה ה, ה (מופיע בספר "לאור" מהרב יעקב פילבר, עמ' קפא):

על ידי מרידת העיר, אחרי שנטו רבים מישראל מעל דוד, יש לומר שלא היו מחוייבים לציית אותו בעניני מלכות, כדקי"ל דהיה מתכפר

7. אדוניה בן חגית ניסה למשוך את העם אחריו, שהוא יהיה המנהיג אחרי דוד, ולא שלמה (מלכים א א). לו היה הדבר מצליח בידו, אזי אכן הוא היה המנהיג.

8. ובדומה בירושלמי הוריות ג, ב וברות רבה ה, ו.

בשעירה כיחיד על ידי מרידת אבשלום. ויש לומר שהוא הדין כל מרידה של קיבוץ הנוטים, הנם נידונים בפני עצמם אם הם רבים ומחולקים.⁹

הקריטריון לבחון האם מדובר במרד או בהדחה מותרת, תלויה בשאלה אם הרוב מעונין בכך, או שזה רצונם של יחידים, יהיו גם רבים מאד. כשהרצון להדיח או להחליף שלטון נובע מחזרה מההסכמה הכללית שהיתה בעבר על מנהיג או מנהיגות, כשהוכח שהמנהיגות שנבחרה לא ראויה, היא מתגלית כמנהיגות חלשה, מושחתת וכד', אזי אין לראות זו כמרד.¹⁰ על כן בחירות חדשות בהם נבחר מנהיג אחר, אינן מרד במלך הקודם, מאחר והדבר לגיטימי.

ג. מרי – רוב העם כנגד חוק או התנהלות של השלטון

לכל מדינה יש מנהיגות שמחוקקת חוקים ותקנות, ומנהלת מדיניות בתחומים שונים ומנגנון שאוכף את קיומם. כדי שהמדינה תתפקד באופן יעיל, לא מספיק רק לחוקק וליצור אמצעי אכיפה, אלא חייב להיות שיתוף פעולה בין הרשויות לבין האזרחים. במשטרים דקטטוריים המנהיגות רודה את העם ואוכפת עליו את חוקיה, אך מדינות אלו הן בדרך כלל לא מפותחות מבחינה חברתית, כלכלית וטכנולוגית, וקשה מאוד לקדם מדינה שכזו לאורך זמן.

במדינות דמוקרטיות, אם רוב האזרחים מתעלמים מהחוק, יוצאים נגדו, אינם נעזרים במערכות השלטוניות השונות, ומשתמשים במערכת אלטרנטיבית ובכך מביעים את אי אמונם, זהו מרי. מרי, הוא קבלת מרותו של שלטון נבחר על ידי העם או לפחות רובו, אך התנגדות עזה לחוק מסוים, להתנהלות או למדיניות מסוימת בתחומים שונים: כלכלה, משפט, תחבורה, ביטחון וכד' (ולא בשל ניגוד או סתירה לדין תורה). מטרת המרי היא לשנות את התנהלות השלטון או את מדיניותו

9. על מעמדו של מנהיג שהודח, ראה במאמרי המצוין לעיל בהערה 3.

10. כשעתליה המלכה שמעה שיואש בן אחזיה, שהיה נכדה, נמשח למלך ונתמך על ידי העם (מלכים א יא, יא-כ), היא צעקה: "קשר קשר" (שם יד). דהיינו מרד. אך זו בעצם הדחה לגיטימית. בשל מעשיה הרעים, ציוה יהוידע הכהן להרגה. כמו כן, במלכות ישראל היו שרצו בתבני בן גינת למלך, והיו שרצו בעמרי, ולבסוף "ויחזק העם אשר אחרי עמרי, את העם אשר אחרי תבני בן גינת, וימת תבני וימלך עמרי" (מלכים א טז, כא-כב). מיתה טבעית, או מחמת שהרגו אותו (רד"ק שם ע"פ סדר עולם רבה [ליינר] פרק יז).

בנושא ספציפי, אך אין ההתנגדות כמו במרד לשלטון עצמו, ואין שום רצון להחליפו או להדיחו, ובוודאי שלא לחולל אנרכיה.¹¹

מרי מתקיים כשרוב בולט מהעם מתנגד להתנהלות מסוימת. הסבירות היא שרוב ניכר של העם מורכב מקבוצות שונות בעם. אין מדובר על יחידים או על קבוצה סקטוריאלית היוצאת כנגד התנהלות ומדיניות. הפגנות, מחאות, שביתות, תהלוכות, החתמות על עצומות, או אף פעולות אקטיביות יותר, כמו: חסימות כבישים, הבערת צמיגים ומכולות,¹² או אי ציות לחוק אף של אנשים רבים – כל אלה עדיין אינם בגדר מרי, כל עוד רוב העם בעד החוק או ההתנהלות.

אמנם קשה לשער ולבדוק אם אכן ההתנגדות היא של יחידים או שהיא גורפת את הרוב, אלא אם כן ייבדק הדבר על ידי מנגנון אמין ומסודר כמו: משאל עם, סקרי דעת קהל רציניים, וכד'. חוק, תקנה או קביעת מדיניות, אינם החלטה של רגע, אלא הם עוברים תהליך עד שהם מבשילים ובאים לידי גמר. את ההתנגדות ההמונית יהיה אפשר לזהות כבר קודם הקביעה הסופית והמחייבת. אם המרי ישיג את מטרתו, הרי שמנהיגות אחראית וקשובה, תחזור בה מכוונותיה, לאחר שתפנים שרוב העם איננו מרוצה מאותה התנהלות. אמנם, ייתכן שמרי נגד מדיניות או התנהלות מסוימת יביא לבסוף לידי הדחה והפלה של שלטון קיים, ובמיוחד אם המנהיגות לא תהיה קשובה לרצון העם בתחום כזה או אחר, אך אין הכרח בדבר. יכול גם להיות, שהשלטון בכל זאת יאכוף את כוחו, והרוב יסכים לבסוף בעל כורחו

11. בחז"ל, במפרשים ובפוסקים, אין הבחנה בין מרד, מרי והדחה. אך הבחנה זו בין מרי למרד, בולטת במקומות רבים בלשון המקרא. מרי הוא מלשון המראה, מי שממרה ופועל בניגוד לחוק ולנדרש, אם כי מקבל את עצם המרות השלטונית, כדוגמת בן סורר ומורה ש"איננו שמע בקול אביו ובקול אמו" (דברים כא, יח) אך הוא איננו מערער על עצם היותם אביו ואמו. משה פונה לעם ישראל: "ממרים הייתם עם ה'" (דברים ט, ז כד; לא, כז), דהיינו לא שמעתם את מצוות ה', אך לא כפרתם בו (וראה גם: במדבר יז, י; שמואל א טו, ח; ישעיהו ל, ט; יחזקאל ב, ה-ח; יחזקאל ג, ט כו-כז; יחזקאל יב, ב-ג, ועוד). מרד הוא אי קבלת השלטון באופן גורף, ולא רק התנגדות להתנהלות מסוימת (מלכים ב כד, א; יחזקאל יז, טו; דברי הימים ב יג, ו). בחז"ל ובמפרשים לא נשמרת תמיד ההבחנה בין המושגים, וגם מרי מתפרש כמרד.

12. ציינו דוגמאות אלו, שעניינן פגיעה בהתנהלותם של אחרים כמו חסימת כבישים או השחתת רכוש על ידי מפגינים, מפני שהדבר נעשה מקובל במצבים רבים, ולעתים אף רשויות החוק מעלימות עין ואינן תובעות לדין את מי שחסם או השחית. לענ"ד כוחה של הפגנה הוא בעצמת המסרים המועברים בה, ובמסוגלות שלהם לשכנע את הצד שכנגד, ובכמות גדולה ככל שיותר של תומכים באותה עמדה. רמת האלימות של המפגינים אינה משנה דבר, מה גם שבהשחתת רכוש של אזרחים אחרים ושל גופי שלטון כמו צבא ומשטרה, יש איסור בל תשחית, וכן היא מגלה לעתים תכונות ומידות רעות של אלה הגורמים את הנזקים.

ליישר קו עם המנהיגות. מכל מקום קשה למנהיגות קיימת לבצע את החלטותיה כאשר אין שיתוף פעולה מצד העם.

כאשר רוב העם מתנגד לחוק או להתנהלות מסוימת, אזי אין סמכות הלכתית למנהיגות לאכוף אותו, מאחר שהשלטון יונק את כוחו מהעם, ואם ישנה התנגדות של הרוב לחוק או למדיניות מסוימת, אזי בטלה אותה הסכמה המעניקה את הכוח והסמכות לשלטון. בדברים הבאים נוכיח עיקרון זה ממקורות, על ידי הדגמת ביטויים למרי בשלושה מישורים משמעותיים ומהותיים לקיומו היציב של שלטון: כלכלה, ביטחון, ומשפט.

1. כלכלה ומסחר

כאמור, מרי הוא הבעת מחאה של כל הציבור, ולפחות רובו, כנגד התנהלות ומדיניות מסוימת של השלטון. לפי הרמב"ם, קריטריון משמעותי לפיו ניתן לבחון אם שלטון, יהודי ואף שאינו יהודי, רצוי על העם, הוא קבלת העם את הלכי הכלכלה והמסחר של השלטון. כך כותב הרמב"ם בהל' גזלה ואבדה ה, יח, כשהוא דן על סמכויות מלך להפקיע רכוש מאנשים פרטיים:

במה דברים אמורים במלך שמטבעו יוצא באותן הארצות, שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדוניהם והם לו עבדים. אבל אם אין מטבעו יוצא, הרי הוא כגזלן בעל זרוע וכמו חבורת ליסטים המזויינין שאין דיניהן דין, וכן מלך זה וכל עבדיו כגזלן לכל דבר.¹³

מקורו של הרמב"ם הוא כנראה באמור בגמרא במגילה יד ע"א, בדו-שיח שהתנהל על פי מסורת חז"ל בין אביגיל לדוד. דוד נמשח למלך על ידי שמואל (שמואל א טז, יג), ועל אף נישואיו לבת המלך, הוא נאלץ לברוח (שמואל א יט, יב). דוד מבקש סיוע מנבל הכרמלי, ומשהדבר לא ניתן לו, הוא קם עם אנשיו להרוג את נבל (שמואל א כה). אביגיל אשת נבל, פונה לדוד ומבקשת למנוע ממנו את הריגת בעלה:

13. שמואל שילה, דינא דמלכותא דינא, עמ' 92-59, מצביע על כך שלא כל הראשונים הדגישו את ההסכמה על מטבעו של המלך כתנאי לקבלת שלטונו. נראה שגם הרמב"ם לא ראה את השימוש במטבע כתנאי מחייב, אלא כקריטריון או מדד על פיו ניתן לבדוק אם השלטון רצוי לעם או לא. הפועל היוצא מכך שהעם איננו רוצה במלך הוא הבעת אי אָמון במטבע ובניהול חיי הכלכלה.

אמרה לו: וכי דנין דיני נפשות בלילה? אמר לה: מורד במלכות הוא, ולא צריך למידייניה. אמרה לו: עדיין שאול קיים, ולא יצא טבעך בעולם. אמר לה: "וברוך טעמך וברוכה את אשר כלתני [היום הזה] מבוא בדמים" (שמואל א כה, לג).

שתי אפשרויות להסביר את דברי אביגיל: "ולא יצא טבעך בעולם". "טבעך" – שם, מוניטין.¹⁴ טבעך – מטבע שלך.

"טבעך" – עדיין משיחתו של דוד לא התפרסמה, והוא לא התקבל על ידי ההמון למלך. הטור בחושן משפט סי' שסט, גורס בדברי הרמב"ם: "...אבל אם אין טבעו יוצא". בירושלמי סנהדרין ב, ג מוצג הדו-שיח שבין דוד לאביגיל באופן אחר, אך קרוב, ושם אומרת אביגיל: "עדיין מוניטה דמון שאול קיים". "מוניטה" הוא השם, המוניטין של המלך. ידוע ומפורסם ששאול הוא המלך, ולא דוד על אף שהוא כבר נמשח למלך.¹⁵

"טבעך" – מלשון מטבע, וכדברי הרמב"ם: "אם אין מטבעו יוצא". בלשון חכמים שגור הלשון: "מטבע יוצא", והכוונה שהמטבע סחיר ומקובל לשימוש,¹⁶ וכך גם הדבר בלשונו של הרמב"ם.¹⁷ יש להבין את דברי הרמב"ם: "מטבעו יוצא" באופן רחב, ולא רק כמתייחסים למטבע מסוים. כשהעם תומך בכלכלת המדינה, סוחר ומשתמש במטבע ובמערכת הכלכלית של השלטון, זהו ביטוי לכך שהם סומכים על השלטון, ונותנים בו אמון. כשיש תמיכה ושיתוף פעולה בין המדיניות הכלכלית של השלטון לבין הציבור הרחב, אזי רבים הסיכויים שהדבר יסייע לפיתוח המדינה ולרווחת החברה. אך אם "המטבע אינו יוצא", דהיינו שהציבור אינו משתף עצמו בחיי הכלכלה, ואולי מנהל מערכת כלכלית אלטרנטיבית, משמעות הדבר היא

14. בילקוט שמעוני איכה רמז תתרו, נאמר על ירושלים: "רבותי בגוים שרתי במדינות' (איכה א, א), עיר שטבעה יוצא מסוף העולם ועד סופו". בילקוט שמעוני ישעיהו רמז תנב, נאמר: "אמר רבי יוחנן זו מלכות רביעית שטבעה יוצא בכל העולם כולו". שם הכוונה לפרסום גדול.

15. על מעמדו של מלך שנמשח על ידי נביא אך עדיין לא התקבל על ידי העם, ראה במאמרי המוזכר לעיל הערה 3.

16. ראה: תוספתא מעשר שני א, י; תוספתא שקלים ב, יא-יג; ירושלמי כתובות א, ב; בבא קמא צז ע"ב.

17. הל' מלוה ולוה ד, יא-יב. ובהשגות הראב"ד על הל' אישות טז, ו: "מטבע היוצא". המילה "מטבע" מופיעה במקומות רבים נוספים ברמב"ם, והכוונה בהם לאמצעי סחיר.

שהציבור מצביע על כך שהוא איננו מסכים לשלטון, ולפי הרמב"ם במצב שכזה אין תוקף לשלטון כלל.¹⁸ הרמב"ן (שו"ת, סי' מו) כותב:

...בעסקי המטבעות, שאין לך עסק [מלכות] גדול מזה, שהם בעלי המטבע והם שעושים אותן ומוציאים אותן בארץ שלהם, אם אין פסק שלהם בעילוי מתקיים, הפסידו.¹⁹

שיתוף הפעולה של הציבור עם נהלי הכלכלה של השלטון הוא חיוני וקיומי ליכולת תפקודו והתנהלותו של שלטון. אמנם, אין הכרח שאי שימוש של הציבור במטבע של המדינה מבטא חוסר לגיטימיות של השלטון. הגמרא בבבא קמא צ"א-ע"ב ובבבא מציעא מו ע"ב דנה בהקשרים שונים (החזרת הלוואה, חילול מעשרות, קניין מטבע) מה טיבו של מטבע שפסלתו מלכות, ומה טיבו של מטבע שפסלתו מדינה. רש"י בבבא מציעא (שם, ד"ה אחד מהם פסלתו מלכות ואחד מהם פסלתו מדינה), מסביר מה ההבדל בין המטבעות:

[פסלתו מלכות] – המלך גזר שלא יוציאו ובני מדינה לוקחים אותו בהצנע. ואחד מהם פסלתו מדינה – בני מדינה שנאוהו, אבל המלך לא צוה, ומוציאים אותם בשאר מדינות המלך.

בני המדינה משתמשים במטבע בסתר ובהצנע, למרות צו המלך, או לחילופין הם אינם משתמשים במטבע, למרות שהמלך לא גזר עליו דבר. כללי השוק הכלכלי נקבעים בסיכומו של דבר על ידי העם ולא מספקת רק החלטת השלטונות – חקיקת חוקים ותיקון תקנות מתאימות, אלא אם כן המלכות מקפידות, ואין מאפשרות

18. בבראשית רבה [וילנא] פרשה לט, יא, נאמר: "אגדלה שמך" (בראשית יב, ב), ...רבי ברכיה בשם ר' חלבו אמר שיצא מוניטין שלו בעולם. ארבעה הם שיצא להם מוניטין בעולם: [א] אברהם: 'ואעשך לגוי גדול' (בראשית יב, ב) יצא לו מוניטין. ומהו מוניטין שלו? זקן וזקנה מיכן בחור ובתולה מיכן. [ב] יהושע: 'זיהי ה' את יהושע ויהי שמעו בכל הארץ' (יהושע ו, כז), יצא לו מוניטין בעולם. מהו? שור מיכן וראם מיכן, על שם: 'בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו' (דברים לג, יז). [ג] דוד: 'ויצא שם דוד בכל הארצות' (דברי הימים א יד, יז) יצא לו מוניטין בעולם. ומה היה מוניטין שלו? מקל ותרמיל מיכן, ומגדל מיכן. על שם: 'כמגדל דויד צוארך' (שיר השירים ד, ד). [ד] מרדכי: 'כי גדול מרדכי בבית המלך ושמעו הולך בכל המדינות' (אסתר ט, ד), יצא לו מוניטין. ומה מוניטין שלו? שק ואפר מיכן ועטרת זהב מיכן. במקבילה בבא קמא צ"א ע"ב נאמר: "איזה מטבע של אברהם אבינו". מחד, יש כאן תיאור של מטבע, ומאידך ההדגשה היא על הפרסום הרב והשם הטוב. ייתכן שהפרסום בא בשל המטבע הנפוץ.

19. ראה עוד: ספר התרומות שער מו, ח"ח אות ה. כרמב"ם כותבים גם רבינו ירוחם, משרים נתיב לב, א; שו"ת הרשב"א, חלק ג, לד; שו"ת הרא"ש, כלל קג, א; שו"ת הריב"ש, סי' קצז, ועוד.

לנהל חיי כלכלה באותם מטבעות שנפסלו (בבא קמא שם).²⁰ מצב כזה, שבו בני המדינה אינם משתמשים במטבע ובנהלי הכלכלה של המדינה, יכול להתפרש כ"מרי", וסביר להניח שלא ניתן לקיים ולפתח מדינה לאורך זמן, כשהעם איננו נותן אָמון במסגרת הכלכלית הרשמית של המדינה אלא מנהל כלכלה אלטרנטיבית. זו בעצם הנוסחה למה שיוגדר על ידינו כמרי: רוב העם אינו מקבל חוק או התנהלות מסוימת, על ידי כך שהוא מתנגד לחוק ולהתנהלות, או שאינו משתף פעולה עם סדרי החוק וההתנהלות.

אמנם הרמב"ם ראה את הדברים בצורה חריפה יותר, ולפיו אם הציבור איננו רוצה בשלטון, כשהביטוי לכך הוא שהעם אינו נותן אָמון כלל במטבע של המלך – במערכת הכלכלית, אזי המרי האזרחי מביא לידי כך שהשלטון איבד את הלגיטימיות שלו.²¹ דוגמא של מרי חריף שהתבטא באי תשלום מסים, ושימש אולי אחר כך כבסיס להדחה, ניתן ללמוד מהמסופר בעת פילוג הממלכה. ירבעם בן נבט היה גובה המסים בימי שלמה משבטי יוסף – אפרים ומנשה (מלכים א יא, כח). הוא מוביל מרי מול שלמה: "וזה הדבר אשר הרים יד במלך. שלמה בנה את המלוא סגר את פרץ עיר דוד אביו" (שם כז). למול מלך: "לא ירים איש את ידו" (בראשית מא, מד), אך ירבעם עושה זאת. בהוכיחו את שלמה: "אמר לו: דוד אביך פרץ פרצות בחומה כדי שיעלו ישראל לרגל, ואתה גדרת אותם כדי לעשות אנגריא לבת פרעה?" (סנהדרין קא ע"ב). רוצה לומר, יש ערך בגביית מסים כשהם נועדים לצרכי הכלל, כגון ליצירת תנאים נוחים יותר לעולי הרגל על ידי הרחבת הפתחים, אך לא כשהם לשם צרכים אישיים, אנגריא לבת פרעה (לגבות מס בעבורה, לחייב את הבאים לכבדה – רש"י). בגמרא שם נאמר בשמו של ר' יוחנן שירבעם אכן צדק בדבריו, ובשל כך זכה למלכות. עוד נאמר שם, שהמרידה התבטאה גם בכך שירבעם חלץ את תפיליו לפני שלמה: "לבא להתריס כנגדו בחזקה, (כי) אין נכון להיות בגלוי ראש

20. ראה: שילם ורהפטיג, "שינוי ערך המטבע והכלל דינא דמלכותא דינא", "שינוי ערך המטבע שלא בגזרת מלכות", דיני מטבע במשפט העברי, עמ' 198-211.

21. בשו"ת חתם סופר, יו"ד סי' קלד, כתוב: "גדר מטבע הוא שגזר המלך עליו שתצא, ומי שממאן מלימכר באותו המטבע יחייב ראשו למלכות, ודינא דמלכותא דין אמת ומשפט צדק הוא בזה, ולא מלכותא דארעא לחוד גזר עליו אלא גם מלכותא דרקיעא ית"ש כמבואר פ' מקום שנהגו נ"ד ע"ב, והיינו מטבע שגופו ממון ואין חילוק אם יהי' זהב או כסף או נייר". לכאורה מסוגיה זו עולה שתוקפו של מטבע תלוי במעמדו בחיי המסחר והשוק, ולפי הרמב"ם זהו גם מדד לאי תמיכה בשלטון. ראה עוד בחזון איש, חו"מ, סי' טז ס"ק א, הדין איך ייתכן שדיני התשלומים בתורה (נזיקין וכד'), תלויים בהסכמת אנשים על ערכו של מטבע, ומה יהיה במדינה בה אין מטבע. ראה: הרב זלמן קורן, ממלכת כהנים וגוי קדוש, עמ' 196-197.

לפני המלך, והוא התחיל במרד בכך להראות ולומר לו שאינו נוהג כמלך" (רש"י שם). על פי חז"ל, ירבעם כינס שמונים אלף מבני שבט, ובנוכחותם הוא התריס נגד שלמה (ויקרא רבה יב, ה). לא ברור שהמרי של ירבעם הצליח, מאחר ששלמה מבקש להמית את ירבעם, והוא נאלץ לברוח למצרים (מלכים א יא, מ). ייתכן גם שטענותיו של ירבעם הסתברו כלא נכונות, ולכן המרי לא הצליח (יד רמה, סנהדרין קא ע"ב). עם זאת ששבטי יוסף אינם רוב העם, מרי מסים זה היה אולי התשתית שהביאה אחר כך לתמיכת רוב שבטי ישראל בפילוג הממלכה, ולקבלת ירבעם כמלך על שבטי ישראל מול מלכות יהודה. ואכן, לאחר מות שלמה, מולך רחבעם בנו, והעם מבקש ממנו הקלות מס (שם יב, ג-ז), אך רחבעם מתעקש ולא מוותר. הסוף הוא: "וישלח המלך רחבעם את אדרם אשר על המס וירגמו כל ישראל בו אבן, וימת והמלך רחבעם התאמץ לעלות במרכבה לנוס ירושלים. ויפשעו ישראל בבית דוד עד היום הזה" (מלכים א יב, יח-יט). רחבעם רוצה להילחם במורדים וה' מונע בעדו מלעשות כן, והוא מנמק: "כי מאתי נהיה הדבר הזה" (שם כד).

קשה להסיק מכאן מסקנות על גבולות מחאה ומרי, "כי היתה סבה מעם ה' למען הקים את דברו אשר דבר ה' ביד אחיה השילני אל ירבעם בן נבט" (שם טו). לולי היה זה רצון ה' ייתכן שרחבעם היה רשאי להילחם בשבטי ישראל המורדים. אם כי בולט שהדחת המנהיג, לרצון ה', באה בעקבות מרי, מפני שלא נתנו אָמון במנהיגות ובאופן ניהול הכלכלה וניצול הכסף שנאסף מגביית המסים.

2. ביטחון ומלחמה

תפקיד בולט של שלטון הוא להגן ולשמור על אזרחי המדינה מפני אויבים, ולהילחם באויבים בעת הצורך. עם ישראל אף מצוה להילחם מלחמות מצוה, על מנת להיות ריבון בגבולות הארץ המובטחת. מנהיגות יכולה גם להוציא את העם למלחמת רשות, שייעודה כדברי הרמב"ם בהל' מלכים ה, א: "להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו".

מי היא הסמכות המחליטה להוציא את העם למלחמה? ביחס למלחמת רשות, נאמר בגמרא בסנהדרין ב ע"א (ושם כ ע"ב):

ואין מוציאין למלחמת הרשות – אלא על פי בית דין של שבעים ואחד.

הגמרא בסנהדרין טז ע"א מבררת מה מקור דין זה:

אמר רבי אבהו: דאמר קרא: "ולפני אלעזר הכהן יעמד הוא וכל בני ישראל איתו וכל העדה" (במדבר כז, כא), הוא – זה מלך, וכל בני ישראל אתו – זה משוח מלחמה, וכל העדה – זה סנהדרין.

ההחלטה לצאת למלחמת רשות היא של המלך, אך הוא חייב לשתף אתו גם את הסנהדרין ולשאול באורים ותומים.²² אולם למלחמת מצוה, המנהיגות השלטונית סוברנית לקבל החלטות על היציאה למלחמה. כך פסק זאת הרמב"ם בהל' מלכים ה, ב:

מלחמת מצוה אינו צריך ליטול בה רשות בית דין, אלא יוצא מעצמו בכל עת, וכופה העם לצאת. אבל מלחמת הרשות אינו מוציא העם בה אלא על פי בית דין של שבעים ואחד.

המלך כופה את העם לצאת למלחמת מצוה במובן זה שהוא איננו נזקק לאישורם או להסכמתם של הסנהדרין. ויש המדייקים מדברי הרמב"ם, שאם העם רוצה מעצמו לצאת למלחמת רשות, אין צורך ליטול רשות מהסנהדרין.²³ מה יהיה אם העם בכל זאת אינו תומך במלחמה – רשות ומצוה? ייתכן מצב ששלטון יצליח לכפות את החיילים לצאת למלחמה, אך אם לא תהיה הסכמה מצד העם למהלך, וסביר להניח שגם החיילים הלוחמים לא יתמכו בעניין אלא שהם יבצעו את הפקודות מחוסר ברירה, יהיה קשה לנצח ולהשיג את המטרות שהשלטון רוצה להשיג. אם חיילים רבים ישתמטו מלהתגייס למלחמה באמתלאות שונות, או אם הם יילחמו רק מכוח הפקודה, אך לא יזדהו עם מטרות המלחמה, הם יעשו את המוטל עליהם רק לצאת ידי חובה ("ראש קטן"), וכך אי אפשר לנצח. אי תמיכה ציבורית רחבה של חלקים רבים ומגוונים מהעם בנחיצותה וביעדיה של מלחמה – מלחמת רשות או מלחמת מצוה, ולאורך זמן, יש לראותה כמרי.²⁴ כשאינן תמיכה של העם במלחמה ובמטרותיה, הדבר משליך ביחס למעמדו של המקום הנכבש. כך כותב הרמב"ם בהל' תרומות א, ב:

22. ראה במאמר: "כפייה על מנהיגות לכבוש את הארץ וליישובה".
 23. הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט, ברכות ג ע"ב; הרב מנחם יהושע אהרנברג, תחומין, י (תשמ"ט), עמ' 29; הרב שאול ישראלי, "פעולות צבאיות להגנת המדינה", עמוד הימיני, ס' טז, ו-ז; הרב מנשה שמרלובסקי, "מלחמת רשות ומלחמת מצוה", ספר הראל, עמ' 58-60, דן בדבריהם. ראה עוד: הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק י, ס' א, יח.
 24. ניתן לראות דוגמא למרי, גם במה שקשור לכניעה והפסד במלחמה. שבנא וסיעתו יוצאים כנגד חזקיה מלך יהודה, ולפיהם יש להיכנע לסנחריב מלך אשור שצר על ירושלים. שבנא טען שהוא נתמך על ידי הרוב, שלוש עשרה ריבוא, שרוצה להיכנע, למול שנים עשר רבוא שעם חזקיה, המתנגדים לכניעה. עד ש"בא ישעיהו הנביא ואמר לו: 'לא תאמרון קשר לכל אשר יאמר העם הזה קשר' (ישעיהו ח, יב). כלומר: קשר רשעים הוא, וקשר רשעים אינו מן המניין" (סנהדרין כו ע"א). המגמה הנסתרת שם הייתה למרוד במלכות בית דוד (סנהדרין צד ע"ב; רש"י, ישעיהו ח, ו כ). אך אלמלא התערבות אלוקית, אכן היה לחזקיה מה לחשוש, שהרי רוב העם איננו מקבל את מדיניותו ביחס לסנחריב, ורוצה להיכנע.

ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבשן מלך ישראל או שופט או נביא **מדעת רוב ישראל** וזהו הנקרא **כיבוש רבים**. אבל יחיד מישראל או משפחה או שבט שהלכו וכבשו לעצמן מקום אפילו מן הארץ שניתנה לאברהם, אינו נקרא ארץ ישראל כדי שיהגו בו כל המצות. ומפני זה חלק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים אע"פ שלא נכבשה, כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט וכבוש חלקו.

החזון איש, שביעית, סי' ג ס"ק טז, שואל מניין למד הרמב"ם את הצורך בהסכמת רוב ישראל. ובס"ק א שם הוא כותב שהעיקר תלוי בהסכמת יהושע ובית הדין, ובלבד שזה לצורך הרבים, ולכן הוא תמה מדוע היה חשוב ליהושע לחלק את הארץ קודם שנכבשה כולה? המב"ט, קרית ספר על הרמב"ם בהל' תרומות שם, כותב, שהמקור הוא מכך שהצו לכבוש את הארץ נאמר ליהושע ולכל ישראל (דברים יא, כג-כד). יש להוסיף, כי מהרמב"ם עצמו יש ללמוד שכל שבטי ישראל כבשו את הארץ כולל השבטים שנחלו בעבר הירדן וחלוקת הארץ הייתה לפני שסיימו לכבוש את כל הארץ. היה צורך לחלק את הארץ קודם ששבטי עבר הירדן חוזרים למקומם, כדי שכל מקום בארץ ייחשב כשייך לכולם, ולא רק לשבט הגר במקום.²⁵

על מנת להחיל את חובת המצוות התלויות בארץ על מקום בארץ ישראל, אפילו בתוך גבולות הארץ המובטחת, לא מספיק רק לכבוש את המקום, אלא צריך שהכיבוש יעשה מדעת רוב ישראל. הסכמתם של הלוחמים לבד אינה מספקת, אלא נצרכת הסכמת כל ישראל. הרמב"ם הוא כנראה זה שטבע את המושג: "כיבוש רבים",²⁶ הצד האחר של המושג "כיבוש יחיד" שכבר מופיע בחז"ל.²⁷ "כיבוש רבים" במובן זה שהרבים, הרוב בעם ישראל, הסכימו ותמכו בכך. אין כוונתו לומר שרוב עם ישראל כבשו את המקום באופן מעשי. כאמור, אף שהסמכות להוציא למלחמה נתונה בידי ההנהגה, למלחמת מצוה – המלך לבדו, ולמלחמת רשות – מלך עם סנהדרין ואורים ותומים, אם אין תמיכה והסכמה של רוב העם למלחמה, הכיבוש ייקרא כיבוש יחיד, ואין הוא נחשב כיבוש.²⁸ הסנהדרין מאשרים אמנם את היציאה

25. ראה: הרב משה צבי נריה, "כיבוש רבים – שיטת הרמב"ם", צניף מלוכה, עמ' 43-46.

26. מושג זה מופיע בכתבי הרמב"ם גם במקומות נוספים: הל' בית הבחירה ו, טז; הל' מלכים ה, ו; פיהמ"ש דמאי פ"ו מ"א.

27. גיטין ח ע"ב; גיטין מז ע"א-ע"ב; עבודה זרה כא ע"א.

28. הראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, סי' קמה, כותב כי ייתכן שמלך יכול לכפות באמצעות בית דין על העם לצאת למלחמת רשות, ואילו שופט "כשלא ע"י רצון הציבור, ודאי אסור". לדברינו אין זה משנה. אם העם לא ירצה בזה, תהיה למלך בעיה לממש את כוונותיו הצבאיות, אם כי ייתכן שהוא בכל זאת יצליח לכבוש, כמו דוד המלך שכבש את סוריא, אך תוקף הכיבוש יהיה כיבוש יחיד.

למלחמה, או שותפים בצורה כזו או אחרת בגיבוש ההחלטה אם לצאת, אבל כדי שיהיה זה "כיבוש רבים" צריך גם את תמיכת העם את הדברים הללו רמז הרמב"ם בקצרה בהמשך הפרק, בהלכות מלכים ה, ו:

כל הארצות שכובשין ישראל במלך על פי בית דין, הרי זה כבוש רבים והרי היא כארץ ישראל שכבש יהושע לכל דבר, והוא שכבשו אחר כבוש כל ארץ ישראל האמורה בתורה.

יושם לב בדברי הרמב"ם. הוא איננו כותב בסגנון: כל הארצות שמלך ישראל כובש על פי בית דין וכו', אלא: "כל הארצות שכובשין ישראל" ישנה הסכמה של כל ישראל (אם כי בפועל, הלוחמים הם אלו הכובשים). המלך הוא זה שהנהיג את המלחמה, והיה זה באישור בית הדין.

דברים דומים לדברי הרמב"ם ניתן ללמוד גם מדברי רש"י המסביר מדוע כיבוש סוריא היא כיבוש יחיד. בגיטין ח ע"ב הוא כותב:

כיבוש יחיד – דוד, שלא היו כל ישראל ביחד כדרך שהיו בכבוש יהושע שהיו כולם וכבשוה לצורך כל ישראל קודם חלוקה. אבל דוד לא כבש אלא לצורכו.

"שלא היו כל ישראל ביחד" – אין כוונת רש"י לומר שבפועל לא נלחמו כל ישראל, שהרי גם בימי יהושע לא נלחמו כולם בכל מקום ומקום. כוונתו שלא הייתה הסכמה של כל ישראל למלחמה ולייעודיה כפי שהיה בימי יהושע. אכן על דוד נאמר בויקרא רבה א, ד:

שמונה עשרה מלחמות עשה דוד: חמש לצורך עצמו, ושלוש עשרה לצורך ישראל.

ייתכן שבשל העובדה שהמלחמות היו לצרכיו האישיים, לא הייתה לכך הסכמה ציבורית רחבה. אין ברור אם דוד לא הצליח לגייס את רוב עם ישראל למלחמה זו בשל כך, או שמראש הוא לא גייס את כולם אלא מיעוט קטן.²⁹

29. הרב מרדכי פרומר, נצח יהודה, עמ' 34-35, מוכיח מהפסוקים (שמואל ב', ט' יז; יא, א), שדוד גייס מכל ישראל למלחמה בסוריא. ומשיב: "על כרחנו נאמר שלא היו שם כולם ממש יחד כבימי יהושע". לדברינו, גם אם הוא גייס מכל השבטים, נראה שלא הייתה לו הסכמה ותמיכה ציבורית למהלך, כמו שהיה בימי יהושע, ולכן כיבוש סוריא הוא כיבוש יחיד.

בגמרא בעבודה זרה כ"ב, מסביר רש"י את מעמדה של סוריא בצורה שונה:

סוריא – ארם צובה וסמוכה לארץ ישראל, וכיבשה דוד וחיברה
לקדושת ארץ ישראל, שלא על פי הדבור, ובלא ששים ריבוא. וקרי ליה
כיבוש יחיד.³⁰

כאן לא כתב רש"י שלא היו כל ישראל יחד, אלא כתב שלא היו שישים רבוא. גם
כאן נראה, שאין כוונת רש"י לומר ששישים רבוא אנשים צריכים להשתתף בפועל
במלחמה, "שהרי כרכים רבים מארץ ישראל לא כבשום כל ישראל אלא מקצתם"
(ר"ן, עבודה זרה ו' ע"ב ברי"ף). אלא נראה, שגם כאן רש"י רצה לומר שנדרשת
תמיכה של העם, ונקט במספר זה מאחר שזהו הגרעין המרכזי של עם ישראל.³¹
כאמור, לאי תמיכה ציבורית בכיבושי מלחמה ישנה השלכה על מעמד המקום
הנכבש מבחינת המצוות התלויות בארץ, ויש לראות באי תמיכה ציבורית זו מרי.
כדי שמקום נכבש יהיה בגדר כיבוש רבים, לא מספיק רק שלא תהיה התנגדות בעם
למלחמה, אלא נדרשת תמיכה חיובית של העם. מצבים של חוסר תמיכה במלחמה
יכולים להקשות על ניהול המערכה, וייתכן אף שהדבר יגרום להפלת השלטון, אם
כי דוד המלך כבש את סוריא, ולפי חלק מהראשונים ללא תמיכה ציבורית, ובכל
זאת הוא המשיך לשלוט.

3. מערכת המשפט

הרמב"ם בהל' מלכים ד, מורה על משפטי המלך – הנהגותיו וסמכויותיו בתחומים
שונים: הפקעת רכוש, גיוס למלחמה, מינוי שרים ועוד. בהלכה האחרונה שבפרק
(הל' י'), מסביר הרמב"ם מה מגמת סמכויות אלו:

30. לפי פירושים אחרים כיבוש סוריא נחשב כיבוש יחיד לא בשל העובדה שלא היה בהסכמת העם
אלא בשל סיבות אחרות קודמות יותר. או שהיה על דוד לכבוש קודם את הארץ המובטחת ורק
אחר כך את סוריא, או שהוא לא שאל כלל את הסנהדרין. ראה: רש"י ותוספות לגיטין ח ע"א;
עבודה זרה כא ע"א תוספות ד"ה כיבוש; רמב"ם הל' תרומות א, ג; רמב"ן דברים יא, כד, ועוד.
וראה עוד: הרב ש"י זיין, "הכלל והפרט בקדושת הארץ", תושבע"פ, יא (תשכ"ט), עמ' יט-כו.
31. היה ניתן להציע שלפי הרמב"ם יהיה צורך שרוב ישראל יתמכו בכיבוש המלחמה, ולפי רש"י
מספיקה תמיכה של שישים רבוא, גם אם כמות גדולה יותר מעם ישראל מתנגדים למהלך. אלא
שאין נראה שזו כוונת רש"י. נראה שרש"י רוצה אף הוא לומר שנצרכת הסכמה של עם ישראל
למהלך. ראה: הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק י, סי' א אות י. על משמעות
המספר שישים רבוא בהקשר זה, ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "מדינת ישראל והמצוות
התלויות בארץ מהתורה", עמ' 399-395.

ובכל אלו הדברים דינו דין, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהלחם מלחמות ה'. שאין ממליכין מלך תחלה אלא לעשות משפט ומלחמות, שנאמר: "ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו" (שמואל א ח, כ).

"משפט" יתפרש כאן כהנהגה כוללת. וגם כאן, אם העם או רובו, יתנגד ולא ישתף פעולה עם המלך – המנהיג, אזי זה יכול להתפרש כמרי. למשל, ייתכן מצב שבו מנהיגות מעוניינת לסלול דרך חדשה לטובת הרבים, ולשם כך יש להפקיע אדמות, ובכל זאת רוב הציבור (ולא רק אותם בעלי אדמות) איננו מעוניין בזה, מאחר שאין הוא רואה ערך ותועלת בדרך החדשה. זהו מרי, והסבירות היא שהמנהיגות תימנע מלסלול את הדרך החדשה, על אף שהיא סבורה שהיא נחוצה ולתועלת.

משפט, יכול להתפרש גם כהתייחסות למערכת הצדק והשפיטה, מאחר שלמלך או לבאי כוחו ישנן סמכויות שיפוטיות. מערכת "משפט המלך" זוהי מערכת משפטית הנוספת למשפטי התורה במסגרת סנהדרין ובתי הדינים.³² אם רוב העם לא נזקק למערכת המשפט של המדינה, ומנהל מערכת משפטית חילופית לפחות בתחומים שבין אדם לחברו, בהם אין הדברים נוגעים בדרך כלל למנהיגות, זהו מרי. דוגמה לדבר, ממעשי אבשלום בנו של דוד. לאחר חזרת אבשלום לירושלים בתיווכו של יואב בן צרויה, נאמר:

ויהי מאחרי כן ויעש לו אבשלום מרכבה וססים וחמשים איש רצים לפניו. והשכים אבשלום ועמד על יד דרך השער ויהי כל האיש אשר יהיה לו ריב לבוא אל המלך למשפט ויקרא אבשלום אליו ויאמר אי מזה עיר אתה ויאמר מאחד שבטי ישראל עבדך. ויאמר אליו אבשלום ראה דברך טובים ונכחים ושמע אין לך מאת המלך. ויאמר אבשלום מי ישמני שפט בארץ ועלי יבוא כל איש אשר יהיה לו ריב ומשפט והצדקתיו. והיה בקרב איש להשתחות לו ושלח את ידו והחזיק לו ונשק לו. ויעש אבשלום כדבר הזה לכל ישראל אשר יבאו למשפט אל המלך ויגנב אבשלום את לב אנשי ישראל (שמואל ב טו, א-ו).

32. על מערכת המשפט של המלך ונחיצותה ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "משפטי התורה ומשפטי המדינה", עמ' 87-98.

אבשלום הכריז על עצמו כשופט, לגלג על מערכת המשפט של דוד אביו וביטלה, וכל זה תחת הכותרת: "ויגנב אבשלום את לב אנשי ישראל" (שם ו) – "ג' גנבות: לב אביו, ולב בית דין, ולב ישראל" (סוטה ט ע"ב). במקרה זה הוא אכן תכנן להביא לידי כך שאביו יודח מהמלוכה, או אף שהוא יהיה זה שידיח את אביו, והוא יתפוס את מקומו. כך באבות דרבי נתן, נוסחא ב פרק מה:

אבשלום חשב בלבו ואמר: אני אהרוג את אבי ואירש את המלכות, שנאמר: "ויגנב אבשלום את לב אנשי ישראל". ומנין שגלה המקום מחשבתו לכל באי עולם? שנאמר: "ויאמר אבשלום מי ישימני שופט בארץ".

בעקבות המרי האזרחי בענייני משפט, אבשלום מצליח להסיט את העם לטובתו, ולהמריד אותו נגד דוד אביו. זהו מרי בתחום המשפט, שהביא לבסוף להדחת המנהיג, לפחות לפרק זמן מסוים, עד מות אבשלום.

סיכום

- א. מרד הוא התנגדות של יחיד או אף יחידים רבים (אך לא רוב העם) כנגד מנהיגות, המתבטאת באי ציות לחוקים או לתקנות, או בניסיונות להפיל ולהדיח את המנהיגות. מרידה כזו אסורה, והמנהיג יכול להטיל על המורדים עונשים חמורים.
- ב. הדחה או החלפה של מנהיגות במסגרת בחירות או בכל דרך שבה יובהר שאין הסכמה למנהיגות, היא לגיטימית ואיננה נחשבת למרד. זאת מאחר שמנהיגות יונקת את כוחה מכוח הסכמת העם, ומשבטלה ההסכמה והעם מעוניין במנהיגות אחרת הדבר לגיטימי ואפשרי.
- ג. מרי הוא התנגדות של רוב העם לחוק, לתקנה או למדיניות של מנהיגות בתחומים כלליים אך מהותיים לשלטון, כגון: כלכלה, ביטחון ומשפט. ההתנגדות יכולה להתבטא בכך שהרוב מתנגד ואינו מבצע את החוק או התקנה, או שהוא פסיבי ואינו משתף פעולה. אין התנגדות למנהיגות עצמה, ואין כוונה להדיחה, להחליפה או ליצור אנרכיה, אלא לבטל ולמנוע את אותם חוקים, תקנות או התנהלויות. כשרוב העם איננו מסכים לחוק, לתקנה או למדיניות מסוימת, על פי ההלכה אין למנהיגות סמכות לאכוף את קביעתם.
- ד. חוק, תקנה או מדיניות הנוגדים וסותרים בעליל דין תורה והלכה, אין לציית לו, ואין הדבר נכלל בהגדרות של מרד או של מרי.